

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.071>

УДК 811.161.2'367.4+81'373.613

К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики та наукової термінології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: k.horodenska70@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

ПЕРЕВНОРМУВАННЯ У СЛОВОТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ПРИЧИНИ, ОСНОВНІ ВІЯВИ, НАСЛІДКИ

У статті запропоновано дефініцію термінів розунормування і перевнормування щодо словотвірних норм сучасної української літературної мови, визначено перевнормовані словотвірні типи іменників, прикметників та дієслів, що постали після 90-х років XX ст. і розширили використання національних словотвірних зразків. Основну увагу зосереджено на замінюванні гібридних суфіксів -ичн- / -ичн-, -альн-, -ивн-, -арн- та складного суфікса -іональн- питомим суфіксом -н-, зрідка -ськ- у структурі раніше освоєних прикметників інішомовного походження, обґрунтовано причини неможливості словотвірного перевнормування різних структурних типів таких прикметників.

З'ясовано проблеми лексикографічного фіксування перевнормованих прикметників у новітніх тлумачних та орфографічних словниках української мови, зокрема непослідовність утворення перевнормованих відносних прикметників з однаковою словотвірною структурою, подання прикметників із гібридним і питомим суфіксами як засобами розмежування їхніх значень.

Ключові слова: перевнормування, словотворення, прикметники інішомовного походження, гібридні суфікси, питомі суфікси, словотвірне значення.

Характерною ознакою розвитку української літературної мови від 90-х років XX ст. і дотепер є динамічність¹ її норм — лексичних, морфологічних, словотвірних, синтаксичних та інших, зумовлена на рівні одних норм, на-

¹ Цю статтю написано на основі доповіді, виголошеної на засіданні вченої ради Інституту української мови НАН України. Її присвячено одній з актуальних та одно-

Цитування: Городенська К.Г. (2025). Перевнормування у словотворенні української літературної мови: причини, основні віяви, наслідки. *Українська мова*, 2 (94), 71—84. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.071>

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

самперед лексичних і словотвірних, нинішньою соціодинамікою (Кислюк, 2017, с. 303), тобто позамовними причинами, а на рівні інших — «впливом прескриптивно-пуристичних чинників» (Тараненко, 2016, с. 91), дію яких віддзеркалює виразно простежувана в українській мовній практиці тенденція до автохтонізації (націоналізації, етнізації). Цю тенденцію в українському мововжитку дехто з дослідників трактує як активне дистанціювання від російської мови (Єрмоленко, 2013, с. 68), а в українському словотворенні — як «свідоме віддалення, відмежування від словотвірних варіантів чи словотвірних синонімів, спільних або запозичених з російської мови, та як зміцнення національних варіантів» (Кислюк, 2017, с. 311).

Серед основних виявів тенденції до націоналізації (етнізації) словотворення Л.П. Кислюк назвала: 1) поновлення пріоритетності національних словотвірних моделей, зокрема словотвірних моделей віддієслівних іменників, прикметників і дієслів; 2) блокування словотвірних моделей-кальок; 3) конкурування прикметникових словотвірних моделей; 4) активізацію творення фемінітивів (там само, с. 317—319, 321—335). Інші дослідники обстоюють пріоритетність національних словотвірних норм двома основними способами: 1) через реактуалізацію, «тобто повернення після тривалої перерви до активного українського мовного використання певних словотвірних типів» (Колібаба, 2019, с. 82), а саме тих словотвірних норм, які були чинними в попередній період розвитку української мови, насамперед у 20-х роках ХХ ст., але з позамовних причин їх обмежили у використанні після 30-х років цього сторіччя; 2) через повернення тих питомих норм, зокрема й словотвірних, які називають «національно маркованими», але вони стали призабутими, тому що з ідеологічних причин у 40—80-х роках ХХ ст. їх було штучно витіснено на периферію мовного вжитку й замінено нормами, спільними з російською мовою (Колібаба, Фурса, 2022, с. 195). Дехто з українських мовознавців кваліфікує розгортання цих новітніх словотвірних процесів як активізацію (Тараненко, 2015, с. 116—242), із чим не погоджуються інші, оскільки така кваліфікація неточна, бо вона збігається з активізацією мовних одиниць, що є в лексиконі сучасного українського соціуму (Колібаба, 2019, с. 82).

Українські мовознавці впродовж останніх 30-х років зосереджують свою увагу переважно на поверненні, відновленні тих прескриптивних літературних норм, що сформовані історично відповідно до особливостей системи та структури української літературної мови. Ці різні зміни літературних норм кваліфікують переважно як унормування чи подальше внормування. Порівняно недавно в термінонайменуваннях унормувального процесу з'явилися терміни *розунормування* і *перевнормування*. Вони зафіксовані в назві колективної монографії «Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920—2015)» за редакцією Сергія Вакуленка та Катерини

значно не витлумачених проблем унормування української літературної мови у ХХІ ст. До статті додано відгуки С.О. Соколової та Л.П. Кислюк, що допоможуть читачеві об'єктивно оцінити запропоноване розв'язання дискусійних наукових проблем сучасного українського мовознавства.

Каруник (Вакуленко, Каруник, 2018), яку підготував авторський колектив із трьох українських міст (Харкова, Івано-Франківська, Києва) і двох закордонних (Падуй та Відня); усі члени цього колективу були доповідачами на конференції «Унормування, розунормування та перевнормування української мови (1920—2015)», що відбулася в Харкові 18 вересня 2015 року.

Терміни *розунормування*, *перевнормування* щодо словотворення сучасної української літературної мови пропоную наповнити таким змістом: **розунормування** — це скасування кодифікованої за радянського часу і використовуваної в українському мововживанні словотвірної норми, створеної всупереч системно-структурним особливостям української літературної мови, або помилкової; **перевнормування** — це заміна кодифікованої за радянського часу і використовуваної в українському мововживанні словотвірної норми, що не відповідає системно-структурним особливостям української літературної мови, тією нормою, що відповідає цим особливостям.

Хоч самого іменника *перевнормування* в українському мовознавстві не використовували у 20-х роках ХХ ст., але були обґрунтовані питоми для української мови словотвірні норми, що їх намагалися впроваджувати у практику. Проте у другій половині 1933 року провідних українських мовознавців змусили кваліфікувати ці питоми словотвірні норми як «велике націоналістичне шкідництво в питаннях словотвору української мови», про що свідчать їхні доповіді на засіданнях Відділу української літературної мови та Словникового відділу науково-дослідного Інституту мовознавства (Масенко, 2005, с. 152). Тоді було скасовано 15 словотвірних норм, їх подано у збірникові «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи та матеріали» (там само). Серед них — прикметники із суфіксами *-ов(-ий)*, *-н(-ий)*; іменники жіночого роду на *-ка*, *-ча* зі значенням процесу; іменники чоловічого роду із суфіксами *-щик*, *-чик*; слова з префіксами *обез-* і *зне-*; іменники дієслівного походження на *-ування* і *-овання*; українські відповідники до російських прикметників зі складниками *-подобный*, *-образный*, *-видный*; прикметники із суфіксами *-аль-*, *-оз-*; прикметники від іменників жіночого роду на *-ка*; іншомовні дієслова з префіксом *з-* і без нього; іменники на *-івник* і прикметники на *-івний* та ін. (там само, с. 152—158). До цих словотвірних норм було запроваджено ненауковий підхід, унаслідок чого словотворові української літературної мови наклали наказово-примусовим способом словотвірні норми російської літературної мови, тому що питоми українські словотвірні норми, за визначенням радянських ідеологів, — «націоналістичні, шкідницькі, спрямовані на відрив української мови від російської» (там само, с. 152).

Із 90-х років ХХ ст. українські мовознавці, передусім дериватологи, намагаються повернути українській літературній мові «скасовані» словотвірні норми, тобто замінити кодифіковані за радянського часу і використовувані в українському мововживанні словотвірні норми, що суперечили системно-структурним особливостям української літературної мови, тими нормами, що відповідають цим особливостям. Коротко схарактеризую наслідки новітнього перевнормування:

1) заблоковано утворення та вживання іменників із суфіксами *-щик / -чик*² на означення осіб, нормативним стало утворення та вживання їх із суфіксами *-ник / -льник, -івець* та ін. (Кислюк, 2017, с. 312, 318);

2) із 90-х років ХХ ст. істотно розширено в українській загальномовній практиці, особливо в терміноутворенні, використання префікса *зне-* замість *обез-* у дієсловах зі значенням ‘позбавити кого-, що-небудь певної ознаки’ (а також у похідних від них іменниках і дієприкметниках), що пояснюють відповідністю таких префіксально-суфіксальних дериватів словотвірній специфіці української мови (Руссу, 2016, с. 9; Колібаба, 2019, с. 87—89);

3) замінено дієприкметники на *-учий (-ючий), -ачий (-ячий)* як компоненти термінних словосполучень прикметниками із суфіксами *-льн-, -івн-, -н-* та ін., а також субстантивовані дієприкметники на *-учий* — іменниками на *-увач* (Городенська, 2020а, с. 11—14);

4) визнано конкурування в термінології складних прикметників на *-подібний, -видний* і простих із суфіксами *-уват- (-юват-), -аст- (-яст-), -ат- (-ят-)* зі значенням ‘ознака об’єкта за подібністю до іншого’ та дедалі активніше замінювання таких складних прикметників простими суфіксальними прикметниками (Карпіловська, 2008, с. 60—71; Кислюк, 2017, с. 321—327);

5) нормативним стало утворення прикметників від іменників жіночого роду на *-ка* з попереднім приголосним за допомогою суфікса *-ов-* (*виставковий, річковий, ямковий*).

Маємо також норми українського словотворення, які повертають дуже повільно, але вони розширюють свої межі. Ідеться, наприклад, про замінювання не властивих українській мові іменників на *-ка, -ча* зі значенням тривалої дії, процесу, зокрема *перевірку* замінюють на *перевіряння, оцінку* — на *оцінювання, подачу* — на *подавання*.

Складніше повертати до практичного використання в українській мовній практиці розмежування віддієслівних іменників на *-ування* зі значенням дії, процесу і *-овання* зі значенням наслідку, предмета³, утворених від тієї самої дієслівної основи.

² Дослідники встановили, що суфікс *-щик / -чик* уживаний в іменниках (віддієслівних і відіменникових), запозичених із російської мови (Жовтобрюх, 1979, с. 61—62, 79), причому він зафіксований у складі запозичень у пам’ятках української мови із ХVI ст. (Токар, 1958, с. 84). Як аргумент їх російського походження наводять те, що деякі із запозичень зберігали в українській мові звукову оболонку їхніх російських відповідників, пор.: *закройщик, забойщик, наборщик* та ін. (Жовтобрюх, 1979, с. 62). У 70—80-х роках ХХ ст. під впливом позамовних чинників — тотального зросійщення радянської України — іменники на *-щик / -чик* набувають значного поширення в усіх функційно-стильових сферах української літературної мови, на підставі чого дехто з дослідників зробив помилковий висновок про продуктивність словотвірного типу іменників із цим суфіксом, які означають виконавця дії, носія процесуальної ознаки або характеризують особу за видом її діяльності (Русановский, 1986, с. 179, 184). Інші витлумачили таке поширення цих іменників в українській мовній практиці та їх фіксацію в ортографічних словниках як дескриптивну норму (Коць, 2010, с. 196), тобто як ту норму, що відбиває реально вживані в мові одиниці (там само, с. 175).

³ За спостереженнями дослідників, їх розмежовували «у шкільних граматиках і правописах до 50-х років ХХ ст.» (Коць, 2010, с. 198). Але опісля перестали це робити на прак-

Та найскладнішим нині вважаю перевнормування прикметників іншомовного походження, у яких за радянського часу виокремили гібридні суфікси *-ичн-/-ичн-, -альн-, -ивн-, -арн-* та ін. (Грищенко, 1978, с. 149). Однією з перших праць, безпосередньо присвячених словотвірному перевнормуванню вже освоєних в українській мові прикметників іншомовного походження, була стаття «Чужомовні наростки в запозичених прикметниках в українській мові» П.Й. Горецького (Горецький, 1930). Суть пропонованого перевнормування полягала в тому, щоб замінити запозичені прикметники із чужомовними наростками, зокрема з такими, як *-аль-, -ар-, -ат-, -бель-, -ич-, -ив-, -ей-, -оз-/ -ез-* та ін., прикметниками без цих наростків, а саме з українськими суфіксами *-н-, -ськ-, -к-* (там само, с. 22—27). Підставою для заміни, на переконання автора, слугує те, що «мова [українська] вже виявляє нахил обминати чужомовний наросток, коли до того є змога» (там само, с. 27). Зазначені чужомовні наростки залишилися в іншомовних прикметниках, які ввійшли до української мови, тому що їх запозичували в готовій формі, тобто із «семантично порожніми» словотворчими суфіксами переважно латинського або грецького походження, морфолого-словотвірне освоєння яких обмежили додаванням до прикметникових основ українських суфіксів, а не пошуком відповідників, що не суперечили б словотвірним нормам. Таке освоєння є наслідком запозичування прикметників до української мови через посередництво російської.

У 70-х роках ХХ ст. А.П. Грищенко витлумачив гібридні суфікси *-ичн- / -ичн-, -альн-, -ивн-, -арн-* та ін. як результат поєднання двох різномовних суфіксів — питомого *-н-* і чужомовних *-іс-, -ал-, -ів-, -ар-*, що входили до складу іншомовних прикметникових основ (Грищенко, 1978, с. 149).

Ці прикметники обрано матеріалом для ілюстрування процесів перевнормування⁴, що почали активніше розгортатися в українській мовній

тиці, тому що в одних словниках іменник із суфіксом *-ува-* подавали як виразника обох значень — процесового і предметного (напр., *угруповання*) і водночас фіксували іменник із суфіксом *-ова-* лише з предметним значенням (*угруповання*), в інших їх розводили стилістично або зовсім не подавали іменника із суфіксом *-ова-*, у третіх витлумачено деякі іменники на *-овання* і *-ування* як дублети, напр.: *риштовання* і *риштування* (там само, с. 198—199). Унаслідок цього на практиці почали уникати іменників на *-овання* і позначали іменниками на *-ування* як процеси, так і їхні наслідки (Гінзбург, Левіна, 2007, с. 100). Цю непослідовність, а точніше — плутанину, запропонували усунути у своєму дослідженні М.Д. Гінзбург та С.Д. Левіна (там само). Вони подали 16 найуживаніших віддієслівних іменників на *-овання* зі значенням наслідку, які визначив для вживання у другій половині 1933 року відділ української мови Інституту мовознавства (цит. за: Масенко, 2005, с. 155—156). Очевидно, тому, припускають автори, ці 16 віддієслівних іменників на *-овання* зі значенням наслідку потрапили до реєстру одинадцятитомового “Словника української мови”: *зачудовання, зденеровання, здивовання, обдаровання, підмування, побудовання, пошановання, риштовання, роздратовання, руштовання, спростовання, спрямовання, угруповання, устатковання, шахтовання, шпаровання* (цит. за: Гінзбург, Левіна, 2007, с. 97—99).

⁴ Першою спробою дослідити словотвірне перевнормування прикметників іншомовного походження на *-ічний / -ичний-, -альний-, -ивний-, -арний-, -іональний* в усталених словосполученнях української мови ХХІ ст. була наша стаття (Городенська, 2020б). Після неї з’явилося дослідження М.Д. Гінзбурга, присвячене творенню прикмет-

практиці з 90-х років ХХ ст., хоч окремі з перевнормованих прикметників з'явилися раніше і вже навіть кодифіковані у тлумачних і орфографічних словниках української мови та в деяких її галузевих терміних словниках. Ідеться про замінювання прикметників іншомовного походження зазначених типів прикметниками з питомими суфіксами *-н-*, зрідка — *-ськ-* та ін.

Проте не всі прикметники на *-ічний* / *-ичний*, *-альний*, *-ивний*, *-арний*, *-іональний* можна словотвірно перевнормувати, і до того ж кожен тип має свої особливості.

Найширші перспективи до словотвірного перевнормовування мають прикметники на *-ічний* / *-ичний*, але воно не може бути всеохопним, бо їхня словотвірна структура в українській мові неоднорідна. Словотвірною можна перевнормувати лише прикметники, співвідносні в ній з іменниковими основами, що мають кінцеве звукосполучення [ій]. Його суть полягає у відмові від традиційної кваліфікації, за якою такі прикметники пов'язували з утнутою основою іменників жіночого роду на *-ія*, поєднаною із суфіксом *-ічн-* / *-ичн-*, та в заміні її новою кваліфікацією, відповідно до якої ці прикметники є дериватами із суфіксом *-н-*, співвідносними з неутнутими іменниковими основами з кінцевим звукосполученням [ій]. Запропоновану заміну оперто на характерну для української літературної мови морфологічну норму, а саме на органічність для неї звукосполучення [йн] на стикові твірної основи і словотворчого афікса (Грищенко, 1978, с. 176), пор.: *аналог[ій]-(-а) + -н- → аналогій-н-ий* замість *аналогічний*; *антонім[ій]-(-а) + -н- → антонімії-н-ий* замість *антонімічний*; *драматург[ій]-(-а) + -н- → драматургій-н-ий* замість *драматургічний*; *етимолог[ій]-(-а) + -н- → етимологій-н-ий* замість *етимологічний*; *методолог[ій]-(-а) + -н- → методологій-н-ий* замість *методологічний*; *морфолог[ій]-(-а) + -н- → морфологій-н-ий* замість *морфологічний*; *неолог[ій]-(-а) + -н- → неологій-н-ий* замість *неологічний*; *омонім[ій]-(-а) + -н- → омонімії-н-ий* замість *омонімічний*; *синонім[ій]-(-а) + -н- → синонімії-н-ий* (синоніміїні відношення) замість *синонімічний*; *типолог[ій]-(-а) + -н- → типологій-н-ий* замість *типологічний*; *топонім[ій]-(-а) + -н- → топонімії-н-ий* замість *топонімічний* та ін. Решта прикметників іншомовного походження на *-ічний* / *-ичний* не має підстав для словотвірного перевнормовування. Це — 1) прикметники, співвідносні з іменниковими основами на *-ик-* / *-ік-*, з якими поєднано суфікс *-н-*, у позиції перед ним кінцевий звук основи [к] почергувався із [ч], пор.: *акустич-н-ий* і *акустик-а*; *генетич-н-ий* і *генетик-а*; *граматич-н-ий* і *граматик-а*; *етич-н-ий* і *етик-а*; *класич-н-ий* і *класик-а*; *музич-н-ий* і *музик-а*; *практич-н-ий* і *практик-а* та ін.; 2) прикметники на *-ічний* / *-ичний*, у яких немає співвідносних іменників: *сейсмічний*, *термічний* та ін.; 3) прикметники, що мають в українській мові співвідносні спільнокореневі іменники чоловічого або жіночого роду, з основами яких

ників на *-ійний* замість *-ічний* від іменникових термінів іншомовного походження на *-графія*, *-логія*, *-метрія*, *-скопія*. Їх дібрано з академічного словника О.Д. Кочерги та Є.В. Мейнаровича «Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки)» Частина II — українсько-англійська (Кочерга, Мейнарович, 2010).

поєднаний суфікс *-ичн-* / *-ичн-*, пор.: *гігієн-ичн-ий* і *гігієн-а*, *дієт-ичн-ий* і *дієт-а*; *канон-ичн-ий* і *канон*; *куб-ичн-ий* і *куб*; *циліндр-ичн-ий* і *циліндр*. Перший і другий типи прикметників в українській мові лише морфологічно освоєні за допомогою суфікса *-н-*.

Нинішня українська мовна практика засвідчує поки що вибіркове словотвірне перевнормування прикметників на *-ічний* / *-ичний*, переважно в індивідуальних мовних практиках, але попри це коло перевнормованих прикметників поступово розширюється, насамперед за рахунок нових прикметників, співвідносних із мовознавчими іменниковими термінами на *-ія*, *-логія*, *-графія*⁵ та ін., пор.: *методологій-н-ий* і *методологія*, *морфологій-н-ий* і *морфологія*, *неологій-н-ий* і *неологія*, *термінологій-н-ий* і *термінологія*, *термінографій-н-ий* і *термінографія*, *типологій-н-ий* і *типологія*, *фразеологій-н-ий* і *фразеологія*; *лексикографій-н-ий* і *лексикографія*, *ортографій-н-ий* і *ортографія* тощо.

Вибіркове словотвірне перевнормування спостерігаємо також у структурі прикметників іншомовного походження на *-альний* / *-іальний*. Гібридний суфікс *-альн-* уважали результатом поєднання латинського за походженням форманта *-al-* і питомого прикметникового суфікса *-н-* (Грищенко, 1978, с. 151). У межах цього типу зовсім небагато прикметників зазнало словотвірного перевнормування, суть якого полягала у кваліфікації їх дериватами, утвореними за допомогою суфікса *-н-* від неутнутих іменникових основ із кінцевим звукосполученням [ій]. Ця заміна так само вмотивована характерною для української літературної мови морфонологією нормою, а саме органічністю для неї звукосполучення [йн] на стикові твірної основи і словотворчого афікса, пор.: *категор[ій]-(-а) + -н-* → *категорій-н-ий* замість *категоріальний*; *презид[ій]-(-а) + -н-* → *президій-н-ий* замість *президіальний*. Проте значно більше прикметників на *-альний* / *-іальний* не можна словотвірно перевнормувати. До них належать: 1. Прикметники з гібридним суфіксом *-альн-*, співвідносні в українській мові з іменниками жіночого роду на *-а*, пор.: *зон-альн-ий* і *зон-а*; *комун-альн-ий* і *комун-а*; *натур-альн-ий* і *натур-а*; *орбіт-альн-ий* і *орбіт-а*; *плевр-альн-ий* і *плевр-а* та ін. 2. Прикметники із суфіксальним варіантом *-іальн-*, який А.П. Грищенко пов'язав з іменниками на *-ія*, бо вважав його наслідком утинання звука [й] парадигмальної основи іменника та приєднання звука [і] до суфікса *-альн-* (Грищенко, 1978, с. 152), пор.: *колег[ій]-(-а) + -альн-* → *колег-іальн-ий*; *територ[ій]-(-а) + -альн-* → *територ-іальн-ий*; *індустр[ій]-(-а) + -альн-* → *індустр-іальн-ий* та ін. 3. Прикметники, що не мають в українській мові співвідносних спільнокореневих іменників, у них суфікс *-н-* слугує лише засобом їх морфологічного прикметникового освоєння, пор.: *візуальний*, *віртуальний*, *дорсальний*, *лабіальний*,

⁵ Послідовно вжито перевнормовані прикметники на *-ійний* замість *-ічний* у кількох монографіях з українського мовознавства (Шитик, 2014; Кобченко, 2018; Степаненко, 2024), у підручникові «Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія» (Лаврінець, Симонова, Ярошевич, 2019) та в багатьох статтях. Активне перевнормування усталених прикметників на *-логічний* та *-метричний* у двослівних фізичних термінах відзначив М.Д. Гінзбург (Гінзбург, 2021, с. 24, 26), спершись на кількісні підрахунки прикметників на *-ійний*, зафіксованих у зазначеному академічному перекладному словникові О.Д. Кочерги та Є.В. Мейнаровича.

локальний, маргінальний, нейтральний, палатальний, плюральний, соціальний, темпоральний і под.

Так само вибірково почали замінювати прикметники іншомовного походження з гібридним суфіксом *-ивн-*, що постав, у витлумаченні А.П. Грищенка, унаслідок приєднання питомого суфікса *-н-* до латинських віддієприкметникових прикметників на *-ivus*. Словотвірного перевнормування зазнали лише ті прикметники, що співвідносні в українській мові з іменниками на *-ія*: у їхній словотвірній структурі гібридний суфікс *-ивн-* замінено на суфікс *-н-*, який безпосередньо, без будь-яких морфонологічних змін поєднано з кінцевим звукосполученням [ій] твірної іменникової основи, причому в межах того самого значення, пор.: *асиміляц[ій]-(-а) + -н-* → *асиміляцій-н-ий* замість *асимілятивний*; *вегетац[ій]-(-а) + -н-* → *вегетацій-н-ий* замість *вегетативний*; *дедуки[ій]-(-а) + -н-* → *дедукацій-н-ий* замість *дедуктивний*; *коботац[ій]-(-а) + -н-* → *коботацій-н-ий* замість *коботативний*; *меліорац[ій]-(-а) + -н-* → *меліорацій-н-ий* замість *меліоративний* та ін. Ці перевнормовані прикметники вже кодифіковано, їх зафіксовано в ортографічних словниках (УОС, 2009, с. 89, 336—337, 429), у деяких тлумачних словниках (СУМ, 2016, с. 92—93, 402, 479, 536), але нерідко подано поряд із прикметниками на *-ивний*, і до того ж за допомогою суфіксів *-ивн-* і *-н-* розмежовують значення прикметників, напр.: *інформаційний* — ‘який стосується поширення інформації’ і *інформативний* — ‘змістовний’; *комунікаційний* — ‘який стосується шляхів сполучення, ліній зв’язку’ і *комунікативний* — ‘який стосується спілкування’ та ін.

Суфікс *-н-* замість суфікса *-ивн-* ужитий у кількох іншомовних прикметниках, співвідносних в українській мові з іменниками чоловічого та жіночого роду з основою на *-ив-*, пор.: *курсив-н-ий* і *курсив*, *норматив-н-ий* і *норматив*, *субстантив-н-ий* і *субстантив*; *альтернатив-н-ий* і *альтернатив-а*.

Проте немає підстав поширити словотвірне перевнормування на всі прикметники із суфіксом *-ивн-*, що мають співвідносні іменники чоловічого роду з нульовим закінченням, пор.: *атрибут-ивн-ий* і *атрибут*; *реферат-ивн-ий* і *реферат*; *спорт-ивн-ий* і *спорт*.

Відносні прикметники з гібридним суфіксом *-арн-* (після *л* — *-ярн-*) в українській мові налічують небагато дериватів від латинських основ із словотворчим суфіксом *-ir-*. У сучасній мовній практиці лише в деяких із таких прикметників спостерігаємо замінування форманта *-арн-* суфіксами *-н-* або *-ськ-* у межах того самого словотвірного значення (та прямого або переносного значення), пор.: *плебісцит + -н-* → *плебісцит-н-ий* замість *плебісцитарний*; *рудимент + -н-* → *рудимент-н-ий* замість *рудиментарний*; *парламент + -ськ-* → *парламент-ськ-ий* замість *парламентарний* та ін. Значно більше тих прикметників, у структурі яких така заміна неможлива. Вони співвідносні з іменниковими основами жіночого роду на *-а* та чоловічого роду з нульовим закінченням, пор.: *дисциплін-арн-ий* і *дисциплін-а*, *молекул-ярн-ий* і *молекул-а*, *монет-арн-ий* і *монет-а*, *планет-арн-ий* і *планет-а*. Проте новітні словники здебільшого подають ці прикметники з обома суфіксами як засобами розмежування їхніх значень, оскільки співвідносять їх із різними

іменниковими основами, пор.: *парламент-ськ-ий* і *парламент* (напр.: *парламентський комітет*), *парламент-арн-ий* і *парламентаризм* (напр.: *парламентарна республіка*) (СУМ, 2016, с. 720).

Значно менше прикметників на *-арний* не має співвідносних іменників, тому їх уважають запозиченнями латинського походження, оформленими морфологічно в українській мові як прикметники за допомогою суфікса *-н-*, напр.: *гуманітарний, мажоритарний, унітарний*.

Специфіка прикметників іншомовного походження на *-іональний* полягає в тому, що суфікс *-н-*, за допомогою якого морфологічно освоювали запозичені основи з латинської та інших європейських мов, приєднали до кількох словотворчих суфіксів цих мов, що спричинило появу в українській мові громіздкого за будовою форманта *-іональн-*, не властивого її словотвірній системі: *акціональний, конституціональний, професіональний, субстанціональний, функціональний, ізофункціональний* та ін. Саме тому словотвірна структура деяких із таких прикметників зазнала перевнормування на основі їхніх формально-семантичних співвідношень у сучасній українській мові зі спільнокореневими іменниками на *-ія*, що вможливило витлумачити її за національним словотвірним стандартом, а саме як структуру відсубстантивних прикметників, утворених за допомогою суфікса *-н-* від основ іменників із кінцевим звукосполученням [ій] без морфонологічних змін, пор.: *акц[ій]-(-а) + -н- → акцій-н-ий* замість *акціональний*; *конвенц[ій]-(-а) + -н- → конвенцій-н-ий* замість *конвенціональний*; *конфес[ій]-(-а) + -н- → конфесій-н-ий* замість *конфесіональний*; *функц[ій]-(-а) + -н- → функцій-н-ий* замість *функціональний* (аналіз). Ці прикметники кодифіковано в деяких новітніх тлумачних і перекладних словниках, проте до окремих із них подано і прикметник на *-іональний* як рівнозначний (пор.: *функціональний, функційний* у словосполученнях *функціональна (функційна) система* як економічний термін; *функціональне (функційне) рівняння, функціональний (функційний) аналіз* як математичні терміни; *функціональні (функційні) процеси в людському організмі*, що вживаний як біологічний термін (РУС 4, с. 692) або як не взаємозамінні, співвідносні з різними іменниками в межах своїх значень [пор. *професійний* — ‘який стосується професії, пов’язаний з якою-небудь професією’ (напр.: *професійна орієнтація*) і *професіональний* — ‘який стосується професіоналізму, професійної майстерності’ (напр.: *професіональна рука художника*)] (СУМ, 2016, с. 928).

Безпідставно, на мою думку, подавати як рівнозначні, зокрема, прикметники *функціональний* і *функційний*. Із 90-х років ХХ ст. в українському науковому вжитку прикметник *функціональний* почали замінювати на *функційний* у складі термінних словосполучень, де він виражає значення ‘ґрунтований на виконуваний функції, пов’язаний із нею’, пор.: *функційний підхід, функційний аспект, функційний аналіз, функційний рівень, функційна грамати́ка, функційна морфоло́гія, функційний синтаксис* та ін., напр.: *На засадах функційного і категорійного підходу синтаксичні категорії диференційовано на надкатегорії, підкатегорії, категорії та грамеми* (М. Мірченко); *Дослідник аналізує синтаксичний синкретизм у формальному, семантичному та функцій-*

ному аспектах... (Л. Шитик); Запропонований І.Р. Вихованцем підхід до проблем *функційної* граматики вможливив розмежувати *функційну* морфологію і *функційний* синтаксис із відповідним обсягом категорій, форм, функцій та одиниць (А. Загнітко); У словнику описано формальні, змістові та *функційні* властивості нових слів і словосполук... (Є. Карпіловська).

Дехто вважає прикметник *функційний* новим, проте це не так, адже його зафіксовано в перекладних словниках, виданих у середині й перевиданих у другій половині минулого сторіччя (Андрусишин, Кретт, 1981; Kuzelja, Rudnyskuj, 1987). Саме тому правильно говорити про актуалізацію прикметника *функційний* як один із часткових виявів загальної тенденції до посилення ролі національних словотвірних зразків, яку спостерігаємо в сучасній мовній практиці.

Сьогодні фахівці пропонують розмежувати прикметники *функційний* і *функціональний*: *функційний* уважати відіменниковим прикметником, утвореним за типовим для української мови словотвірним зразком — за допомогою суфікса *-н-* від основи іншомовного іменника *функція*. Прикметник *функціональний* — це результат колишнього пристосування за допомогою суфікса *-н-* прикметників іншомовного походження, що мали у своїй структурі кілька дериваційних афіксів, до морфологічної та словотвірної підсистем української літературної мови. За своєю структурою та значенням він пов'язаний з іменниками *функціоналізм* і *функціонал*.

У мовознавстві поширений термін *акціональні дієслова*, яким називають дієслова зі значенням дії. Дехто з українських дослідників замінив термін *акціональні дієслова* на *акційні дієслова*, напр.: *Подібне розмежування Ф. Данеш суттєво поглиблював, поділяючи весь склад дієслів на акційні та неакційні* (А. Загнітко); *В українській мові просторову семантику мають 4 розряди дієслів: власне локативні, процесу, акційні та руху* (О. Бачишина). Проте прикметник *акційний*, ужитий у цих термічних словосполученнях, потрібно відрізнити від такого самого прикметника, пов'язаного з іменником *акція*, що означає 'цінний папір', напр.: *акційний бум, акційний попит*.

Попри відзначене морфолого-словотвірне перевнормування кілька прикметників іншомовного походження на *-іональний* не мають в українській мові співвідносного іменника на *-ія*, але паралельно з ними вживаний спільнокореневий іменник на *-ізм*, пор.: *оказіональний* і *оказіоналізм*, *раціональний* і *раціоналізм*, *ірраціональний* і *ірраціоналізм* та ін., на підставі чого в цих прикметниках синхронно виокремлюємо лише суфікс *-н-* як засіб їх морфологічного освоєння.

Отже, тенденція до повернення національних зразків в українському словотворенні спричинила синхронне словотвірне перевнормування деяких іменників, дієслів та прикметників. Особливо проблемним і дискусійним є перевнормування раніше запозичених прикметників, суть якого полягає в заміні їхніх гібридних словотворчих суфіксів *-ичн-* / *-ичн-*, *-альн-*, *-ивн-*, *-арн-* (*-ярн-*), утворених на основі чужомовних (переважно латинських) прикметникових словотворчих суфіксів *-іс-*, *-ал-*, *-ів-*, *-ар-*, здебільшого питомим українським суфіксом *-н-*, який безпосередньо поєднуваний

з основами іменників, що мають кінцеве звукосполучення [ій], зрідка — з неутнутими основами іменників чоловічого та жіночого роду.

Замінювання суфіксів відбувається вибірково. Найширше перевнормовано словотвірну структуру іншомовних прикметників на *-ічний / -ичний*, співвідносних з іменниками жіночого роду на *-ія*. Такі перевнормовані прикметники стали вжитковими в науковому дискурсі багатьох дослідників.

Прикметники на *-альний, -ивний, -арний (-ярний), -іональний* зазнали обмеженого синхронного словотвірного перевнормування, проте їхні замінники із суфісом *-н-*, зрідка *-ськ-* уже зафіксовано в новітніх словниках із тими самими словотвірними значеннями або зі значеннями, відмінними від значень співвідносних прикметників, у яких виділяли гібридні суфікси.

Дослідники оцінюють словотвірне перевнормування по-різному: одні підтримують його, бо воно розширює використання національних словотвірних зразків, інші сумніваються в його доцільності, оскільки воно не завжди спричинює заміну прикметника з гібридним суфіксом рівнозначним прикметником із питомим суфіксом: ці суфікси нерідко слугують засобами розмежування значень прикметників.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС — *Російсько-український словник: у 4 т.* (2011—2014). Київ: Знання.

СУМ — *Словник української мови.* (2016). В.В. Жайворонок (відп. ред.). Київ: Просвіта.

УОС — *Український орфографічний словник.* (2009). Київ: Довіра.

ЛІТЕРАТУРА

Андрусишин К.Г., Кретт Й.Н. (1981). *Українсько-англійський словник*. 2-ге вид. Торонто: University of Toronto Press.

Вакуленко С., Каруник К. (ред.). (2018). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920—2015)*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.

Гінзбург М., Левіна С. (2007). Відродити творення термінів на позначення наслідку, процесу. *Українська мова*, 4, 96—101.

Гінзбург М. (2021). Пропозиції щодо творення прикметників від запозичених термінів на *-графія, -логія, -метрія, -скопія*. *Термінологічний вісник*, 6, 18—33.

Горецький П. (1930). Чужомовні наростки в запозичених прикметниках в українській мові. *Вісник Інституту української наукової мови*, 2, 22—27.

Городенська К.Г. (2020а). Деривати на *-ч-(-ий)* в українській народній та літературній мові. *Українська мова*, 4 (76), 3—16. <http://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.003>

Городенська К. (2020б). Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 1 (43), 92—99.

Грищенко А.П. (1978). *Прикметник в українській мові*. Київ: Наукова думка.

Єрмоленко С.Я. (ред.). (2013). *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин: Аспект-Поліграф.

Жовтобрюх М.А. (ред.). (1979). *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка.

- Карпіловська Є.А. (2008). Конкурування варіантних номінацій: критерії переваг. Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі* (с. 60—74). Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Кислюк Л. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Кобченко Н.В. (2018). *Система подвійних синтаксичних зв'язків у граматичному ладі сучасної української мови*. Київ: Освіта України.
- Колібаба Л.М. (2019). Реактуалізація префіксально-суфіксальних дієслів в українських наукових та публіцистичних текстах. *Українська мова*, 3, 81—93. <http://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.081>
- Колібаба Л., Фурса В. (2022). Українські національно марковані форми дієслівного керування. *Культура слова*, 2 (97), 194—221. <http://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.18>
- Коць Т.А. (2010). *Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі*. Київ: Логос.
- Кочерга О., Мейнарович Є. (2010). *Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки)*. Частина II — українсько-англійська. Вінниця: Нова книга.
- Лаврінець О.Я., Симонова К.С., Ярошевич І.А. (2019). *Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Масенко Л. (ред.). (2005). *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Русановский В.М. (ред.). (1986). *Украинская грамматика*. Киев: Наукова думка.
- Руссу А.О. (2016). *Префіксальне дієслівне терміноутворення в «Російсько-українському словнику» (1924—1933 рр.)* [автореф. дис. ... канд. філол. наук]. Київ.
- Степаненко М.І. (2024). *Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022—2023 рр.)*. Харків: Іванченко І.С.
- Тараненко О.О. (2015). *Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX — початок XXI ст.)*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Тараненко О.О. (2016). Тенденції до синтетизму в сучасній українській літературній мові (кінець XX — початок XXI ст.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Філологія*, 19 (2), 91—100.
- Токар В.П. (1958). З історії суфікса -щик (-чик) в українській мові. *Наукові записки Дніпропетровського університету*, 64 (15), 81—91.
- Штитик Л. (2014). *Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові*. Черкаси: Чабаненко Ю.А.
- Kuzelja Z., Rudnyckij J.B. (1987). *Ukrainisch-Deutsches Wörterbuch*. 3 Aufl. Wiesbaden: Harrassowitz.

Статтю отримано 21.04.2025

REFERENCES

- Andrusyshyn, K.H., & Krett, J.N. (1981). *Ukrainian-English dictionary*. 2nd ed. Toronto: University of Toronto Press (in Ukrainian).
- Hinzburh, M., & Levina, S. (2007). Revived model of terms defining resultant processes. *Ukrainian language*, 4, 96—101 (in Ukrainian).
- Hinzburh, M. (2021). Proposals on adjective formation from borrowed terms in *-графія, -логія, -метрія, -скопія*. *Terminolohichniy visnyk*, 6, 18—33 (in Ukrainian).
- Horetskyi, P. (1930). Foreign-language growths in borrowed adjectives in the Ukrainian language. *Bulletin of the Institute of Ukrainian Scientific Language*, 2, 22—27 (in Ukrainian).
- Horodenska, K.H. (2020a). Derivatives ending in *-ч(-ий)* in the Ukrainian national and literary language. *Ukrainian language*, 4 (76), 3—16. <http://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.003> (in Ukrainian).

- Horodenska, K. (2020b). Morphological-word-forming renormalization of loan adjectives in common phrases. *Scientific bulletin of Uzhhorod university. Series Philology*, 1 (43), 92—99 (in Ukrainian).
- Hryshchenko, A.P. (1978). *Adjective in Ukrainian*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Karpilovska, Ye.A. (2008). Competition of variant nominations: criteria of advantages. N.F. Klymenko, Ye.A. Karpilovska, L.P. Kysliuk, *Dynamic processes in the modern Ukrainian lexicon* (pp. 60—74). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Kobchenko, N.V. (2018). *The system of double syntactic connections in the grammatical structure of the modern Ukrainian language*. Kyiv: Osvita Ukrainy (in Ukrainian).
- Kocherha, O., & Meinarovych, Ye. (2010). *English-Ukrainian-English dictionary of scientific language (physics and related sciences)*. Part. II — Ukrainian-English. Vinnytsia: Nova knyha (in Ukrainian).
- Kolibaba, L.M. (2019). Reactualization of prefix-suffix verbs in ukrainian scientific and public texts. *Ukrainian language*, 3, 81—93. <http://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.081> (in Ukrainian).
- Kolibaba, L., & Fursa, V. (2022). Ukrainian nationally marked modelsof verbal government. *Culture of the Word*, 2 (97), 194—221. <http://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.18> (in Ukrainian).
- Kots, T.A. (2010). *Literary norm in the functional-style and structural paradigm*. Kyiv: Lohos (in Ukrainian).
- Kuzelja, Z., & Rudnyckyj, J.B. (1987). *Ukrainisch-Deutsches Wörterbuch*. 3. Aufl. Wiesbaden: Harrassowitz (in German).
- Kysliuk, L. (2017). *Modern Ukrainian word-formation nomination: resources and development trends*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Lavrinenets, O.Ya., Symonova, K.S., & Yaroshevych, I.A. (2019). *Modern Ukrainian literary language. Morphemic. Word-formation. Morphology*. Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (Ed.). (2005). *Ukrainian language in the 20th century: the history of linguocide. Documents and materials*. Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiiia” (in Ukrainian).
- Rusanovskiy, V.M. (1986). *Ukrainian grammar*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).
- Russu, A.O. (2016). *Prefixal Verb Terminology in the “Russian-Ukrainian Dictionary” (1924—1933)* [Aftoreferat ... of Candidate of Philological Sciences]. Kyiv (in Ukrainian).
- Shytyk, L. (2014). *Synchronous transition of syntactic units in the Ukrainian literary language*. Cherkasy: Chabanenko Yu.A. (in Ukrainian).
- Stepanenko, M.I. (2024). *Politics and War: Patterns and Paradoxes of Language Development (2022—2023 rr.)*. Kharkiv: Ivanchenko I.S. (in Ukrainian).
- Taranenko, O.O. (2015). *Updated models in the word formation system of the modern Ukrainian language (the end of XX — beginning of XXI century)*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Taranenko, O.O. (2016). Trends to synthesis in modern Ukrainian literary language (the end of XX — beginning of XXI century). *Visnyk of Kyiv National Linguistic University. Philology series*, 1 (2), 91—100 (in Ukrainian).
- Tokar, V.P. (1958). From the history of the suffix -shchuk (-chuk) in the Ukrainian language. *Scientific notes of Dnipropetrovsk University*, 64 (15), 81—91 (in Ukrainian).
- Vakulenko, S., & Karunyk, K. (Ed.). (2018). *Ukrainian language: normalization, denormalization, renormalization (1920—2015)*. Kharkiv: Kharkivske istoriko-filolohichne tovarystvo (in Ukrainian).
- Yermolenko, S.Ya. (Ed.). (2013). *Literary norm and language practice*. Nizhyn: Aspekt-Polihrif (in Ukrainian).
- Zhovtobrukh, M.A. (Ed.). (1979). *Word-formation of the modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Received 21.04.2025

Kateryna Horodenska, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Head in the Department of Grammar and Scientific Terminology
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: k.horodenska70@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

RENORMALIZATION IN WORD FORMATION OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE: CAUSES, MAIN PHENOMENA, CONSEQUENCES

The definition of the terms denormalization and renormalization in relation to the word-formation norms of the modern Ukrainian literary language is proposed in the article, renormalized word-formation types of nouns, adjectives, and verbs that appeared after the 1990s and expanded the use of national word-formation patterns are defined.

The main attention is focused on replacing the hybrid suffixes *-ichn-/ychn-*, *-aln-*, *-yvn-*, *-arn-* and the complex suffix *-ionaln-*, used in the structure of previously mastered adjectives of foreign origin, with the specific suffixes *-n-*, occasionally *-sk-*, directly combined with the stems of nouns that have the final sound combination [ij], occasionally — with non-derivative stems of masculine and feminine nouns. Such replacement is based on the morphonological norm characteristic of the Ukrainian literary language — the organicity for it of the sound combination [jn] at the junction of the formative stem and the word-forming affix. The reasons for the impossibility of word-forming renormalization of various structural types of foreign-language adjectives are substantiated.

The widest synchronous word-formation renormalization of adjectives to *-ichnyi / -ychnyi* within the same lexical and word-formation meaning and limited — of adjectives to *-alnyi, -yvnyi, -arnyi (-yarnyi), -ionalnyi* is noted.

The problems of lexicographic recording of renormalized adjectives in the latest explanatory and orthographic dictionaries of the Ukrainian language are clarified, in particular, the inconsistency of the formation of renormalized relative adjectives from adjectives with the same word-forming structure, the presentation of adjectives with hybrid and specific suffixes as means of distinguishing their meanings.

Keywords: *renormalization, denormalization, word formation, adjectives of foreign origin, hybrid suffixes, specific suffixes, word-forming meaning.*